

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 7. 2023. Issue 1.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem 782.

MJSS
MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, June 2023.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srdja Pavlovic, University of Alberta, CANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, June 2023.

CONTENTS:

FROM DEMOCRATIC TO REAL SOCIALISM: THE YUGOSLAV-SOVIET IDEOLOGICAL DISPUTE AND ITS RESULTS

Petar ZARKOVIC, Milivoj BESLIN..... p.9.

UNITED NATIONS CONVENTION ON THE RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES IN TIMES OF CRISIS, WITH SPECIAL FOCUS ON THE SITUATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Sabira GADZO-SASIC..... p.35.

MONTENEGRO IN THE SOCIAL STUDIES TEXTBOOKS AFTER 2006

Milan SCEKIC..... p.49.

DECONSTRUCTION OF THE INTERCULTURAL TRIANGLE (IDENTITY - MULTICULTURALITY - INTERACTION)

Muedib SAHINOVIC..... p.67.

THE APPEARANCE OF AN IMPORTANT BOOK - Book review: Montenegrin dynasties lexicon

Ivan TEPAVCEVIC..... p.85.

FAILED ATTEMPT– Book review: Martin Previšić, Goli otok

Milan SCEKIC..... p.89.

RE-EXAMINATION OF TRADITIONAL HISTORICAL NARRATIVES – Book review: Hannes Grandits, The end of Ottoman rule in Bosnia

Adnan PREKIC..... p.97.

FROM CETNJE TO ISTANBUL - THE FATE OF A NATION AT THE TURN OF THE CENTURIES - Book review: Jovan Muhadinović, Ottoman Embassy and Muslims of Montenegro

Admir ADROVIC..... p.101.

FROM STAGNATION TO PROGRESS – Book review: Oded Galor, Humanity's Journey: The Origins of Wealth and Inequality

Milan SCEKIC..... p.107.

IN MEMORIAM: NOVAK KILIBARDA (1934–2023)

Novica VUJOVIC..... p.113.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS..... p.119.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA; Srđa Pavlović, University of Alberta, KANADA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index; Slavic Humanities Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 7. 2023. Issue 1. Podgorica, Jun 2023.

SADRŽAJ:

OD DEMOKRATSKOG DO REALNOG SOCIJALIZMA: JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI IDEOLOŠKI SPOR I NJEGOVI REZULTATI

Petar ŽARKOVIĆ, Milivoj BEŠLIN..... str.9.

UN KONVENCIJA O PRAVIMA OSOBA S INVALIDITETOM U VREMENU KRIZA SA POSEBNIM FOKUSOM NA SITUACIJU U BOSNI I HERCEGOVINI

Sabira GADŽO ŠAŠIĆ..... str.35.

CRNA GORA U UDŽBENICIMA POZNAVANJA DRUŠTVA NAKON 2006. GODINE

Milan ŠČEKIĆ..... str.49.

DEKONSTRUKCIJA INTERKULTURALNOG TRIANGLA - (IDENTITET – MULTIKULTURALNOST – INTERAKCIJA)

Muedib SAHINOVIĆ..... str.67.

POJAVA ZNAČAJNE KNJIGE - Prikaz knjige: Leksikon crnogorskih dinastija

Ivan TEPAVČEVIĆ..... str.85.

NEUSPIO POKUŠAJ - Prikaz knjige: Martin Previšić, Goli otok

Milan ŠČEKIĆ.....str.89.

PREISPITIVANJE TRADICIONALNIH ISTORIJSKIH NARATIVA - Prikaz knjige: Hannes Grandits, Kraj osmanske vladavine u Bosni

Adnan PREKIĆ..... str.97.

OD CETNJA DO STAMBOLA - SUDBINA JEDNOG NARODA NA PRELAZU VIJEKOVA - Prikaz knjige: Jovan Muhadinović, Osmansko poslanstvo i muslimani Crne Gore

Admir ADROVIĆ..... str.101.

OD STAGNACIJE DO PROGRESA - Prikaz knjige: Oded Galor, Putovanje čovečanstva: poreklo bogatstva i nejednakosti

Milan ŠČEKIĆ..... str.107.

IN MEMORIAM: NOVAK KILIBARDA (1934–2023)

Novica VUJOVIĆ..... str.113.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.122.

Original scientific article**OD DEMOKRATSKOG DO REALNOG SOCIJALIZMA:
JUGOSLOVENSKO-SOVJETSKI IDEOLOŠKI SPOR I NJEGOVI REZULTATI^{1*}**

Petar ŽARKOVIĆ²

Institut za filozofiju i društenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija

e-mail: petar.zarkovic@ifdt.bg.ac.rs

Milivoj BEŠLIN³

Institut za filozofiju i društenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija

e-mail: milivoj.beslin@ifdt.bg.ac.rs

ABSTRACT:

This research is aimed to critically analyse the Yugoslav-Soviet disputes, with a specific focus on the ideological question of Party reform as a central issue in their differing interpretations. The methodology employed involves a comparative examination of the principles of Yugoslav “democratic socialism” and Soviet “real socialism” during the period of intense labour movement debates and the peak of Yugoslavia’s internal crisis, which led to the replacement of two reformist leaderships in 1971/1972. The study highlights the importance of the clashes between the Yugoslav aspiration for autonomous development and the Soviet hegemonic model, with the international context playing a crucial role in intensifying the debates. The findings underscore the significance of ideology in shaping political events and the trajectory of social development in both countries. Ultimately, this research pro-

1 * Ovaj rad je realizovan uz podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada.

2 **Petar Žarković**, istoričar, je naučni saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Doktorirao je na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu, sa temom “Marko Nikezić i jugoslovenska spoljna politika 1952-1972”. Oblast naučnog istraživanja su mu: politička i društvena istorija socijalističke Jugoslavije 1945-1991, Jugoslavija i Hladni rat, i intelektualna istorija. U okviru Instituta član je Laboratorije za istraživanje socijalizma i (post) jugoslovenske studije.

3 **Milivoj Bešlin** je istoričar i viši naučni saradnik Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Predavao je na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore 2017-2018. Napisao je dvotomnu monografiju *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*, kao i više desetina stručnih studija, članaka, rasprava i prikaza u domaćim i međunarodnim naučnim časopisima i zbornicima. Osnivač i koordinator Laboratorije za istraživanje socijalizma i (post)jugoslovenske studije (YugoLab) na IFDT.

vides a deeper understanding of the final outcomes of the Yugoslav-Soviet disputes and sheds light on the evolution of the Yugoslav socialist system's attempt to present itself as a distinct "progressive" (non-Soviet) development model. The analysis demonstrates how the dynamics of ideological differences influenced the course of socialist development, reflecting the complexities of post-Stalinist transitions and the implications of these disputes for broader debates about socialist modernization on the left.

KEY WORDS:

Yugoslavia; Soviet Union; Stalinism; Josip Broz Tito; Democratic socialism.

SAŽETAK:

Sukob Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom 1948, kao i jugoslovenska unutrašnja transformacija koja je sledila, otvorili su značajnu debatu unutar radničkog pokreta o osnovnim pravcima razvitka socijalističke teorije i prakse. Sa jedne strane, jugoslovenski komunisti su u ogledanju sa sovjetskim („staljinističkim”) iskustvom, gradili početne temelje „demokratskog samoupravnog socijalizma”, dok su sovjetski teoretičari osporavali jugoslovenske ideološke novine, smatrajući ih „revizionističkim”. Polemika je doživela vrhunac tokom 1960-ih godina, kada je Jugoslavija otpočela svobuhvatniji proces društvene i privredne reforme, a u Moskvi bilo započeto preispitivanje Hruščovljeve partijske linije „destaljinizacije”. Imajući u vidu istorijski značaj sukoba, rad se koncentriše na jedno od suštinskih problemskih pitanja jugoslovensko-sovjetske polemike – uloge komunističke partije u društvu, te da ispita na koji način su se kroz polemiku manifestovale karakteristike jugoslovenske liberalizacije, naročito u komparaciji sa ideološkim postavkama „realnog socijalizma” u Sovjetskom Savezu.

KLJUČNE RIJEČI:

Jugoslavija; Sovjetski Savez; Staljinizam; Josip Broz Tito; Demokratski socijalizam.

Uvod

Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1948. godine odredio je važan deo hladnoratovske istorije u Evropi. Prvobitno začet zbog nemogućnosti Staljinove politike da potpuno podredi Jugoslaviju sovjetskim strateškim planovima u Istočnoj i Centralnoj Evropi, sukob je dobio mnogo šire razmere od isključivo spornih međudržavnih pitanja. Jugoslavija je bila prva socijalistička država u posleratnoj Evropi koja je pružila otpor Staljinovoj hegemonističkoj politici, a zatim otpočela samostalno proces „*desovjetizacije*” celokupnog društva. Jugoslovenski komunisti su bili prvi uspešni zastupnici teze o „*nacionalnom putu u socijalizam*”, a ubrzo vatretni pobornici vanblokovske spoljne politike, oslonjene na različite međunarodne partnere, uključujući i do tada ideološki stigmatizovane kapitalističke (zapadne) države. Sa druge strane, jugoslovenski otpor je ubrzao sovjetizaciju Istočne i Centralne Evrope, nasilnom subordinacijom, ne više samo komunističkih partija, nego i suverenih država, volji Moskve, uz ekonomsko, političko i kulturno preoblikovanje tih društava u skladu sa normama sovjetskog obrasca. Staljinova hladnoratovska politika u Istočnoj i Centralnoj Evropi bila je nametnuta uz pomoć „*antijugoslovenskog diskursa*”, koji je poslužio tokom mnogobrojnih montiranih sudskih procesa, progona i partijskih čistki nepodobnih komunista. Optužnica za „*titoizam*” postala je nova stigma u radničkom pokretu, upotrebljiva u mnogim unutarpartijskim razračunavanjima, i važna demarkaciona linija između onoga što je Moskva u svojoj intepretaciji tumačila vernim postulatima marksizma–lenjinizma, u odnosu na ideološki „*revizionizam*”. Iako je početak *Hladnog rata* značio održavanje kritičke oštrice prema zapadnom imperijalizmu i kapitalizmu, spor iz 1948. otvorio je neplanirano debatu unutar radničkog pokreta o postojanju različitih puteva u socijalizam, pitanju suvereniteta socijalističkih država i autonomiji odlučivanja komunističkih partija, ali i najraniju debatu o „*staljinističkom nasleđu*” i svim njegovim lošim teorijskim praksama po sudbinu razvoja socijalizma u svetu.

Do kraja Hladnog rata Jugoslavija je formalno ostala izvan političkih, vojnih i ekonomskih struktura istočnog bloka. Takva pozicija joj je omogućila ekvidistancu u odnosu na dominantni hladnoratovski sistem u Evropi, a ponajviše širok manverški prostor u međunarodnim odnosima. Aktivno sudelovanje u stvaranju Pokreta nesvrstanih država, jugoslovensku politiku je učinilo globalno prepoznatljivom, i važnim akterom na globalnoj sceni (Jakovina, 2011). Uporedo sa tim, jugoslovenski model socijalizma postao je zanimljiv primer „*vanblokovskog*” modela razvoja, primamljiv levim partijama u Zapadnoj Evropi, pobornicima „*reformskog komunizma*” u Istočnoj Evropi, i mnogim novooslobođenim državama globalnog Juga. Sve navedene karakteristike jugoslovenske „*posebnosti*” tokom Hladnog rata bile su u raskoraku sa sovjetskim strateškim planovima, bilo da se radilo o održavanju homogenosti istočnog bloka, ili proširivanju svog uticaja među afro-azijskim državama. To je na najbolji način uočavao sovjetski ministar spoljnih poslova, Vjačeslav Molotov, koji je 1955. upozorio Nikitu Hruščova, da jugoslovenska pozicija omogućava stalno kritičko oglašavanje iz Beograda na svim mogućim pitanjima od značaja za sovjetske interese (Žarković, 2021). Međutim, u procesu poststaljinis-

tičke tranzicije, perioda kritičkog suočavanja sa nasleđem jedne politike (i jednog sistema), jugoslovensko-sovjetska normalizacija započinje dug period dijaloga i sporenja, koji će pokušati da odgovori na dva ključna pitanja: da li su mogući potpuno autonomni modeli socijalističkog razvitka u vreme Hladnog rata i koje su granice „reformskog komunizma” u Evropi.

Dosadašnja istraživanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa bila su iscrpna, i uspela su da predstave čitav niz problematike na polju politike, kulture i ekonomije dve države, naročito do početka 1970-ih godina (Tripković, 2013; Rajak, 2010; Životić, 2015; Vindakijević, 2018). Oslanjajući se na njih, možemo identifikovati tri različite faze sporenja dve strane, uzimajući u obzir podjednako međudržavne probleme i međupartijske polemike. Prva faza (1948–1953) bila je najteža, i obeležila je najniži nivo odnosa tokom Hladnog rata. Jugoslavija je odbila da se prikloni diktatima Staljinove hladnoratovske politike i time bila suočena sa potpunom izolacijom od strane svih socijalističkih država, propagandnim osporavanjem svog sistema, i ponajviše, opasnom ratnom atmosferom iščekivanog vojnog napada sa Istoka. Drugu fazu (1953–1968) obeležio je dug period postaljinističke tranzicije, ispunjen začecima reforme i liberalizacije postojećeg sistema u Istočnoj Evropi, u kojem su jugoslovenski komunisti sebi namenili istaknutu ulogu lidera „progresivnih snaga” radničkog pokreta. Upravo takva uloga smatrana je u Kremlju pogubnom po sovjetske interese i monolitnost istočnog „lagera”, naročito sa ozbiljnim znacima krize u istočnoevropskim državama (i partijama), od kojih se posebno isticala *Mađarska revolucija* 1956. godine. Sporovi koji su bili zabeleženi u tom periodu ticali su se pravilne intepretacije mađarskih događaja, sadržaja zajedničkih dokumenata komunističkih partija 1957. i 1960, Ljubljanskog programa SKJ iz 1958, te jugoslovenske privredne i društvene reforme 1965/66. godine. Konačno, poslednja faza spora (1968–1972) ticala se posledica nasilnog sloma *Praškog proleća* 1968. od strane trupa Varšavskog pakta, okupacije suverene Čehoslovačke i negativnog odjeka vojne intervencije u Beogradu, gde su jugoslovenske kritike sovjetske doktrine o „organičenom suverenitetu” izazivale oštre reakcije iz Moskve. Mora se napomenuti da period posle 1972. nije ostao bez manjih kriza (pitanje jugoslovenske informbiroovske emigracije, sovjetska vojna intervencija u Azerbejdžanu), ali da ona nikada više nije poznavala isti intenzitet kao u periodu 1948–1972, što zbog drugačijeg konteksta Hladnog rata, što zbog iscrpljujućeg perioda ekperimentalne faze „reformskog komunizma”, koji je dosegao svoj vrhunac sa *Praškim prolećem*.

Uzimajući u obzir dosadašnja istraživanja, cilj ovog rada je da pruži kritički osvrt na jugoslovensko-sovjetske sporove tokom poslednje dve faze, fokusirajući se posebno na ideološko pitanje reforme uloge Partije kao ključnog problema koji je dovodio do različitih interpretacija. Kroz ovu analizu, rad će nastojati da dublje sagleda konačni epilog spora, posebno u vezi s evolucijom jugoslovenskog socijalističkog sistema i njegovim težnjama da predstavlja „progresivni” (nesovjetski) model razvoja. Proučavanjem ove teme, rad će se fokusirati na komparativnu analizu načela jugoslovenskog „demokratskog socijalizma” i sovjetskog „realnog socijalizma”, posebno u periodu koji je obeležen najintenzivnijom debatom u radničkom

pokretu. Nadalje, rad će analizirati kako su ovi sukobi uticali na jugoslovensko društvo i političku scenu, posebno u pogledu unutrašnje dinamike i međunarodnih odnosa. Pitanje samoupravljanja, demokratizacije i autonomije u jugoslovenskom društvu, u poređenju s centralizmom i autoritarnim modelom Sovjetskog Saveza, takođe će biti ključni aspekti istraživanja. Kroz ovu analizu, rad će pokušati da doprinese boljem razumevanju kompleksnih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza tokom ovog perioda, osvetlivši ključne ideološke razlike i dipsute, kao i njihovu ulogu u oblikovanju političkih događaja. Time će istraživanje pružiti dublji uvid u istoriju socijalizma, radničkog pokreta i jugoslovenske države, istaknuvši njihov značaj u kontekstu međunarodnih odnosa i geopolitike tokom Hladnog rata.

Iscrtavanje željenih promena – poststaljinićka tranzicija i novo razumevanje uloge partije

U pokušaju da bliže objasni pojam „staljinizam”, sociološkinja Zagorka Golubović ukazuje na kritički smisao kojim se taj pojam koristio. Njime se želela razgraničiti politička i društvena praksa uspostavljena u Sovjetskom Savezu od tridesetih godina, od prvobitnih namera socijalistićke revolucije koja je započela 1917. godine u Rusiji. Staljinizam je podrazumevao kompleksnost društvenog uređenja, obuhvatajući političke, ekonomske i društvene odnose (Golubović, 1982, 265–273). U očima jugoslovenskih komunista, ovaj ideološki koncept bio je jasno ocenjen kao „kontrarevolucionaran” i predstavljao je „devijaciju” u odnosu na osnovna revolucionarna načela boljševićke revolucije. Sovjetska interpretacija nikada nije koristila izraz „staljinizam”, niti se govorilo o postojanju zaokruženog sistema. Kritika se uglavnom usmeravala prema „kultu lićnosti”, pri čemu su greške posmatrane kao posledica Staljinovog „lošeg karaktera” (Filtzer, 1993; Taubman, 2004; Baberowski, 2017; Zubok, 1996, 2009). Od početka 1950-ih godina, određivanje prema „staljinizmu” i nasleđu Staljinove politike postalo je značajno mesto političkog legitimisanja nove generacije evropskih komunista. To je predstavljalo granićnu liniju između „reformskog” i „konzervativnog”, između „progresivnog” i „dogmatskog”. Kritičko preispitivanje Staljinovih ideoloških normi, sistema rešenja i crno-belog viđenja sveta obuhvaćeno je pojmom „destaljinizacija”, koja je predstavljala proces koji se različito odvijao u Istoćnoj Evropi, izazivajući podjednako oduševljenja i otpore.

Jugoslovenski komunisti sebe su smatrali glavnim predvodnicima „destaljinizacije”, daleko pre Hruščovljeve koncepcije „nove politike” i tajnog referata na XX kongresu KPSS. Nepovoljne reprekusije raskida sa Staljinom 1948, koje su se po Jugoslaviju očitavale direktnim ugrožavanjem nezavisnosti zemlje, prinudile su jugoslovenski partijski vrh da zapoćne ideološko razgranićavanje sa Sovjetskim Savezom. Pokazati da je Staljinova politika prema Jugoslaviji bila pogrešna, znaćilo je ideološki je denuncirati, na isti naćin kako je činila sovjetska propaganda prema KPJ od proleća 1948. godine. Do tog trenutka, jugoslovenska partijska elita snaćno je podržavala sve aspekte sovjetske društvene izgradnje, prilagodivši se normativima sovjetske, autoritarne socijalistićke modernizacije. Sovjetski model je imao

široku podršku evropske posleratne levice i dominirao je u oblastima ekonomije, kulture i međunarodnih odnosa. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je, kao i druge istočnoevropske partije, bila ključna institucija novog sistema. Bila je istovremeno zakonodavna i izvršna institucija, organizovana po boljševičkom uzoru, ideološki homogena i centralizovana, s jasnom hijerarhijom i osposobljenim partijskim aparatom (Berend, 2001). Partija je strogo kontrolisala sve masovne organizacije, usmeravala njihov rad i osiguravala dosledno izvršavanje postavljenih društvenih zadataka. Svojim političkim monopolom postepeno je suzbijala stranački pluralizam, ukidajući politički život izvan partijskih okvira, ali i svaki vid unutarpartijskih neslaganja, što se posebno ogledalo u podršci Staljinovoj politici jednog dela članstva KPJ nakon Rezolucije Informbiroa (Banac, 1990). Iako je posleratna Jugoslavija bila smatrana „sovjetskim satelitom broj jedan”, ona je krenula u društvenu transformaciju s drugačijim autoritetom od drugih komunističkih partija na vlasti. Njen prestiž proizlazio je iz uspešnog vođenja otpora tokom rata i autentičnih revolucionarnih postignuća ostvarenih na sopstvenoj snazi. Zato je ostvarivanje „kopernikanskog obrta” posle 1948. godine bilo neraskidivo povezano s njihovim specifičnim istorijskim iskustvom. Borba za sopstveni put socijalističke izgradnje duboko je prožeta ovim istorijskim nasleđem jugoslovenskih komunista.

Američki istoričar Denison Rusinov, u svojoj poznatoj studiji o „jugoslovenskom eksperimentu”, tvrdio je da je ideološko razilaženje jugoslovenskih komunista s Moskvom bilo iznuđeno prvenstveno iz „nužnosti”, a manje iz uverenja (Rusinow, 1978, 32). Kada je pritisak sa Istoka direktno postao pretnja po nezavisnost države, jugoslovenska partija je organizovala novu političku mobilizaciju otpora sovjetskoj hegemoniji, koristeći veliku količinu kritičkih tekstova o sovjetskom sistemu (Golubović, 1985). Cilj je bio dvostruk: obezbediti ideološke osnove za razlaz za unutrašnju upotrebu i započeti polemiku protiv sovjetskih formulacija unutar radničkog pokreta kako bi se sačuvala nezavisna međunarodna i socijalistička pozicija Jugoslavije. Način na koji je Sovjetski Savez nastupao u međunarodnim odnosima više nije bio romantičarski prikaz „miroljubive” politike prve države socijalizma, već posledica lošeg sistema, visoko centralizovanog i otuđenog od osnovnih društvenih potreba radničke klase. Po prvi put u kontekstu pominjanja Sovjetskog Saveza u Jugoslaviji mogle su se čuti odrednice kao što su „imperijalizam”, „kontrarevolucija”, „revizionizam”, a pojmovi sa negativnim prizvukom postali su „birokratizam”, „etatizam”, „centralizam” i „dogmatizam”. Šesti kongres KPJ, održan od 2. do 7. novembra 1952. godine, bio je najviši domet „desovjetizacije” posle 1948, i mesto gde su bili postavljeni konačni temelji reformske politike jugoslovenskih komunista. Od samog početka, kongres je imao polemički ton prema Moskvi i nedavno završenom XIX kongresu KPSS. U svom obraćanju partijskim delegatima, Josip Broz Tito je naslovio svoje izlaganje „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju” i tako odredio osnovni ton čitavog skupa. Pitajući se zašto je Sovjetski Savez vodio „nesocijalističke principe” spoljne politike prema Jugoslaviji, Tito je odgovor potražio u „sovjetskoj stvarnosti”, gde je vladao „državni kapitalizam” i „nezapamćen birokratski sistem”. Kongres nije bio samo formalno partijsko

sredstvo kreiranja obavezujuće politike u budućnosti, već i mesto gde se ukazivala perspektiva čitavom „radnom čovječanstvu”, koja je, prema Titovim rečima, bila zamračena „moskovskim revizionistima i kontrarevolucionarima” (*Borba komunista za socijalističku demokratiju, 1952, 36*).

Jugoslovenski samoupravni socijalizam, kao rezultat složenog sukoba sa Sovjetskim Savezom, bio je teorijski zamišljen kao odgovor na sve negativne karakteristike „staljinističkog sistema”. Ove karakteristike obuhvataju visoko centralizovan državno-partijski aparat, arbitrarni mehanizam represije, državni kapitalizam, otuđenje vlasti od ostatka društva, elitistički princip „kadrovske partije”, kao i dogmatizam u nauci i umetnosti. Kroz suprotstavljanje „etatizmu”, državno-partijskoj intervenciji u svim sferama društva, vodeći jugoslovenski komunisti su videli mogućnost za stvaranje socijalističke demokratije, koja bi se postigla jačanjem predstavničkih tela i povećanjem participaciji „radnog čoveka i građanina” putem radničkog samoupravljanja. Proces demokratizacije društva podrazumevao je ne samo uvećanu participaciju stanovništva već i slobodniju razmenu mišljenja i interesa unutar okvira socijalističkih ideala („Demokratija u borbi mišljenja izražava se u snazi argumenata i u podjednakom pravu za one koji se razilaze u mišljenju”, *Borba komunista za socijalističku demokratiju, 1952, 284*). Ključno pitanje u usklađivanu ovih reformi ležalo je u ulozi i organizaciji partije. Promena imena partije iz KPJ u SKJ bila je samo simboličan korak, koji je označavao težnju ka suštinskoj promeni paradigme. Rezolucija Šestog kongresa je istakla „usmeravajuću” ulogu komunističke partije, koja snagom argumenata, a manje snagom sile, vrši zastupanje (i ubeđivanje) „generalne linije” ka svim ustanovama, organizacijama i pojedincima (*Borba komunista za socijalističku demokratiju, 1952, 285*). Na taj način „komandna” uloga Partije, koja je nekada prožimala svaki deo društvene dinamike i bila ključni deo Staljinove vlasti, ustupila je mesto „vaspitanj” ulozi najvišeg političkog činioaca. Partija se postepeno udaljavala od države, smanjivala svoju moć, i time omogućavala razvoj autonomije različitih organa vlasti, slobodniju inicijativu i procese donošenja odluka. Ljubljanski program SKJ iz 1958. godine, koji je sumirao i kodifikovao dotadašnji jugoslovenski put ka socijalizmu, dalje je razradio teze iz VI kongresa i obrazložio glavne društvene i političke zadatke vladajuće Partije u vezi s razvojem socijalističke neposredne demokratije. Program je istakao nameru SKJ da manje sebe vidi kao „faktor vlasti”, već više kao faktor „formiranja i razvijanja socijalističke svesti radnih masa” (Program SKJ, 1958, 232). Načela samoupravnog društva zahtevala su da se Partija odrekne „monopolističkih prava” i usmeri svoj politički kapital u borbu za ostvarenje „socijalističkih principa” u različitim organima vlasti. Glavni princip rada SKJ postao je “razvijanje aktivnosti i inicijative građana”, a manje centralna komandna uloga kao vrhovnog i jedinog arbitra. Duh čitavog programa bio je optimistički, fokusiran na stvaranje neophodnih uslova za dosledno ostvarivanje socijalističke demokratije, uz stalno kritičko razmišljanje i promišljanje stvarnosti. U tom smislu, program je bio „nepomirljivi neprijatelj svakog dogmatizma” (Program SKJ, 1958, 259).

Dinamika promena u Sovjetskom Savezu i drugim socijalističkim državama nakon Staljinove smrti nije bila motivisana sličnim razlozima kao kod jugoslovenske partije, ali je bila suočena s nepovoljnim posledicama nasleđa njegove politike. Novi politički lideri u Kremlju prihvatili su reformsku politiku kao ključni instrument za učvršćivanje sopstvenih pozicija u poststaljinističkim strukturama vlasti, što je postalo ključno za njihovu političku legitimizaciju. Takođe, reforme su postale neophodne zbog vidljivih posledica stagnacije u svim važnim društvenim oblastima, od ekonomije do međunarodne politike. Tokom kratkog perioda borbe za nasleđe, Nikita Hruščov je prevladao svoje političke protivnike u Prezidijumu, prepoznajući potencijal velike mobilizacije partijskog aparata, koji je bio zanemaren tokom Staljinove vladavine. Kao novi lider KPSS, Hruščov je postao svestan posledica masovnog terora, isključenosti partijskog članstva iz konsultacija i donošenja odluka, kao i stvaranja utiska da Partija sama po sebi predstavlja kulisu, iznad koje stoji privilegovan i mali krug partijskog vrha (Sandle, 1999, 216–220). Stoga su promene tokom Hruščovljeve vlasti imale za cilj korigovanje uočenih nedostataka u radu Partije, promenu strukture članstva, obnovu značaja Centralnog komiteta i promovisanje drugačije, demokratski orijentisane atmosfere. Iako je praktični smisao postepene demokratizacije uglavnom služio Hruščovljevim političkim inicijativama, uključujući obračun sa neistomišljenicima, sprovođenje odgovornosti na niže organe, umanjene sistema represije i otvaranje prostora za slobodnije intelektualno stvaralaštvo, promene su unele novu dinamiku u sovjetske društvene tokove. Modifikacije glavnih obeležja sovjetskog socijalizma bile su uvedene na XX i XXII kongresu KPSS, gde se otvoreno govorilo o Staljinovim greškama i posledicama masovnog terora (Hruščov, 1970). Međutim, oslobađanje kritičkog razmišljanja o radu Partije pod Staljinom nije dovelo do slične diskusije o „staljinističkom sistemu” i njegovim „nesocijalističkim” pojavama, kao što je bio slučaj kod jugoslovenskih komunista. Kritika je bila dopuštena pod eufemizmom „kulta ličnosti”. Daljnja ograničenja kritike postala su izraženija tokom krize u Istočnoj Evropi tokom 1956. godine, kada su zaustavljene započete polemike u partijskom aparatu zbog negativnih primera u Poljskoj i Mađarskoj. Osim toga, reafirmacija lenjinističkih normi, koje su podrazumevale instrumente kontrole državno-partijskih organa, mobilizaciju članstva, javnih organizacija i odobrenje određenog nivoa kritike, nije vodila ka ideji „umanjene uloge Partije”, već je uloga Partije bila sve veća u kontekstu socijalističke transformacije. To je postala važna odrednica novog sovjetskog partijskog programa 1961. koji je proklamovao definitivnu „pobedu” socijalizma u Sovjetskom Savezu. U zamišljenom procesu doseganja komunističkog društva, kako je partijski program najavio za period nešto više od decenije, država bi ustupila mesto samoupravnim organima, ali samo pod isključivim nadzorom i usmeravanjem Partije (Sandle, 1999, 243–245).

Osim što je izvršila značajne korekcije u sistemu i ideološkim tumačenjima, poststaljinističku tranziciju je obeležila normalizacija jugoslovensko-sovjetskih odnosa, i to sa dvostrukim rezultatima. Reformska politika Nikite Hruščova nailazila je na snažan odjek u Beogradu, gde je dočekana kao „jugoslovenska pobeda”,

sa ubeđenjem da je raskid sa Sovjetskim Savezom 1948. bio opravdan. Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ u aprilu 1956, nedugo posle XX kongresa KPSS, progovoreno je o „svetskoj istorijskoj prekretnici” i nameri Jugoslavije da pomogne „krah staljinizma u Istočnoj Evropi” (AJ, 507, SKJ, III/66). Hruščovljeva linija u KPSS je smatrana velikim korakom napred i Beograd joj je pružio punu podršku sve do 1964. godine, uprkos izvesnim manama i sporovima koji su usledili nakon Mađarske revolucije i Programa SKJ (Bešlin, Samardžić, 2017, 91–105; Bešlin, 2019, 11–33). „Nova politika” u Kremlju je ocenjena kao „reformrska kompromisna formula” s značajnim postignućima i međunarodnim inicijativama. S druge strane, Hruščov je koristio odnose s Jugoslavijom kako bi se obračunao s partijskim konzervativcima. Isticanje „Staljinovih grešaka” iz 1948. služilo je kao ilustracija nespojivosti politike koja se oslanja na „kult ličnosti” sa uspešnim zastupanjem sovjetskih interesa u svetu. Beogradska i Moskovska deklaracija iz 1955. i 1956. omogućile su istorijsko sporazumevanje između dve države i partije o zajedničkim principima u međusobnim odnosima i predstavljale su garanciju za izbegavanje politike iz Staljinovog doba prema jugoslovenskim komunistima. Međutim, popularizacija „antistaljinističke” politike, praćena insistiranjem na većoj mobilnosti i aktivnosti partijskog članstva, dovela je do brojnih problema u funkcionisanju političkog sistema, posebno u socijalističkim državama Centralne i Istočne Evrope. Osuda masovnog terora iz Staljinovog doba imala je neizbežne političke posledice i dovela je do delegitimizacije partijskih vrhuški zasnovanih na represivnim metodama i montiranim čistkama. Ovo je postalo posebno vidljivo tokom 1956. godine kada su se javili masovni protesti, štrajkovi, unutarpartijski sukobi i rehabilitacija ideje o „nacionalnom putu u socijalizam” (Connelly, 2020, 561–590). Sa eskalacijom krize u Poljskoj i Mađarskoj, gde je zahtev za smenom partijskog vrha došao do primarnog izražaja, Hruščovljeva politika je postepeno počela da odstupa od svojih reformističkih ciljeva, što je odmah uticalo na promenu strategije prema Jugoslaviji. Od pozicije miroljubive koegzistencije i potpisanih deklaracija o ravnopravnosti i jednakosti, prešlo se na poznate mehanizme antijugoslovenskih propagandnih kampanja i ideoloških denuncijacija (Rajak, 2010; Bogetić, 2006).

Od leta 1956. godine, Moskva je započela politiku „obuzdavanja Jugoslavije”. Prvo su tajnim instrukcijama „bratskim partijama” Istočne Evrope, a zatim otvorenom kampanjom, posebno nakon Mađarske revolucije i objavljivanja programa SKJ iz 1958, usmerili svoj fokus na sukob s jugoslovenskom partijom. Centralna tačka ovog spora bila je otpor jugoslovenske partije da se prikloni jedinstvenom nastupu država (i partija) istočnog bloka, posebno u tumačenju uzroka mađarske krize i odbijanju da potpiše zajedničku Deklaraciju u Moskvi 1957. godine. Jugoslovenski komunisti su bili optuženi da pogrešno tumače marksizam–lenjinizam i da njihove „revizionističke” sklonosti utiču na konačno formiranje politike (Rajak, 2010, 191–199). Program SKJ iz 1958. dodatno je pogoršao odnos Beograda i Moskve, jer su mnoge programske formulacije i kritičke primedbe prema Sovjetskom Savezu predstavljale izazov idejnoj hegemoniji Moskve u radničkom pokretu. Iako su Hruščovljeve promene od 1953. bile usmerene na korigovanje su-

više krutih elemenata kontrole socijalističkih država Istočne i Centralne Evrope, dominacija Moskve nikada nije bila dovedena u pitanje, baš kao što je KPSS i dalje imala politički monopol u unutrašnjoj politici. Ideološka polemika je omogućavala stalnu arbitrarnu ulogu sovjetske partije, spajajući ideju proleterskog internacionalizma sa interesima Sovjetskog Saveza. (Sandle, 1999, 231). Međutim, određene kritike jugoslovenskog partijskog programa bile su principijelne i bile su nužne u kontekstu loših posledica poststalinističke tranzicije. To se pre svega odnosilo na „negiranje rukovodeće partije radničke klase” i jugoslovensku formulaciju koja je tvrdila da Partija prelazi sa faktora vlasti na isključivo „ideološki faktor”. Promena vodeće uloge komunističke partije, ma koliko mala bila, bila je suprotna centralističkim potrebama KPSS, kako u radničkom pokretu, tako i u sovjetskoj stvarnosti. Sovjetske teoretičare posebno je zabrinula potreba jugoslovenskih komunista da pominju proces „odumiranja države”, i to u trenutku kada prelazni period ka socijalizmu još nije bio okončan, a svetski imperijalizam nije bio pobeđen (Bešlin, 2019). Suveren položaj KPSS u radničkom pokretu doveo je do toga da formulacije o „desnom revizionizmu” postanu integralni deo zajedničkih dokumenata komunističkih partija (Izjava 81 partije, 1960), što se indirektno smatralo optužbom na račun ideoloških skretanja „titoizma” (*Statement of 81 Communist and Workers Parties Meeting in Moscow, 1961*).

Uporedo s sovjetskim kritikama, unutar jugoslovenske partije iskazivale su se razlike u vezi sa primenom ideja demokratizacije i decentralizacije, kako su bile definisane na VI kongresu KPJ. Članci Milovana Đilasa u listu Borba (11. oktobar 1953 – 4. januar 1954) privukli su pažnju javnosti, jer su sadržali kritičku analizu savremenog jugoslovenskog društva i njegovih problema u postizanju idealna socijalističke demokratije. Đilas je kritiku društvene stvarnosti posmatrao sa stajališta iskusnog revolucionara i zagovornika novog, demokratski orijentisanog tipa društvene transformacije u Jugoslaviji. Njegovi članci u Borbi osuđivali su birokratizam, stečene privilegije, nedostatak slobodne razmene mišljenja i kritičke diskusije, zagovarajući ravnopravnost, zakonitost i drugačiju ulogu partije (Stanić, 2008; Kovačević, 2006; Miletić, 2022). U svom poslednjem objavljenom članku, 4. januara 1954. („Savez ili partija”), Đilas je postavio osnovnu dilemu promena: „ili za lenjinistički tip partije i države (koji u datim uslovima ne može više da bude demokratski), ili za napuštanje ovog tipa, za drukčije – demokratskije, slobodnije i necentralističkije oblike političkog života i političke borbe.” (Đilas, 4. 1. 1954, s. 3). Đilas je pretpostavljao da će stvarna demokratizacija društva biti postignuta demokratizacijom rada Partije, uveren da je „stari model” partijskog rada (iz perioda pre Drugog svetskog rata i tokom rata) prevaziđen i ne odgovara težnjama ka demokratskom socijalizmu. Na Trećem plenumu CK SKJ, održanom 16–17. januara 1954, Đilasovi javni istupi su osuđeni kao „revizionistički”, tvrdilo se da njihova primena vodi „potpunoj likvidaciji rukovodeće uloge SK i uvođenju višepartijskog sistema”. Tito je na plenumu ocenio da je Đilas bio pobornik „apstraktne demokratije” koja vodi ka „anarhiji”, ugrožava jedinstvo Partije i, samim tim, jedinstvo cele zemlje (Borba, 18. 1. 1954, s. 1). Đilasov „revizionizam” proglašen je rezultatom

njegovih samovoljnih i pogrešnih stavova, pri čemu se cela Partija i njen vrh oslobađaju od odgovornosti za ideološke zablude svog bivšeg sekretara. Epilog Đilasovog slučaja, njegova osuda i isključenje iz CK, dočekani su s velikim zadovoljstvom u Moskvi. U pismu upućenom CK SKJ 22. juna 1954, Nikita Hruščov je konstatovao da isključenje Milovana Đilasa iz CK, „pseudomarksiste” sa „likvidatorskim” pogledima na partiju, olakšava poboljšanje odnosa između SKJ i KPSS (*Jugoslovensko – sovjetski odnosi 1945–1956*, 2012, 662). Iako je jugoslovenski partijski vrh odbio takvu sovjetsku interpretaciju preduslova za normalizaciju odnosa, stalna sovjetska taktika osiguravanja pozicija kod konzervativnih struja u SKJ, koje su bile sklonije revolucionarnim idejama, otvorila je mogućnost za značajno mešanje u unutrašnja pitanja Jugoslavije.

Ideja da se karakter lenjinističke partije može promeniti tokom postaljinističke tranzicije, suočila se s nizom nepremostivih teškoća i izazova. Stalna prisutnost kontradiktornih reformi, istovremeno centralističkih i decentralističkih mera, često je stvarala konfuziju među partijskom birokratijom koja je bila primorana da deluje u novim uslovima sa starom ideološkom svešću. Kako je Marko Nikezić kasnije tvrdio, Program SKJ iz 1958. godine je govorio o „mogućnostima, odnosno nemogućnostima sistema” (Đukić, 1990, 309). U svim socijalističkim državama Istočne i Centralne Evrope, uključujući i Jugoslaviju, pozivi na demokratizaciju su implicirali proširivanje baze odlučivanja, pružanje osećaja participacije širem stanovništvu i odustajanje od rigidnog tumačenja svemoćnog partijskog monopola. Međutim, ograničenja demokratizacije su postavljena pod uticajem ispoljavanja javnog nezadovoljstva, koje je proisteklo iz naglog aktiviranja društvenih snaga tokom procesa „destaljinizacije”. Pojava tih snaga i njihov pokušaj da legitimizuju svoju poziciju kao ravnopravnih učesnika društvenog dijaloga, smatrani su opasnošću za održavanje autoriteta vladajuće partije i, u krajnjem smislu, za opstanak socijalizma uopšte. Već prilikom pada Milovana Đilasa, najglasnijeg pobornika transformacije partije, Josip Broz Tito je napomenuo članovima CK SKJ da je izgradnja slobodnog mišljenja, kao što je Đilas zamislio, moguća samo kroz prethodnu partijsku verifikaciju stajališta (na Kongresu, CK-u, IK-u) i nikako drugačije. Proklamovano „odumiranje” države i smanjivanje kontrolne uloge partije, kao deo ideala socijalističke demokratije, moglo bi se desiti tek kada se stvore povoljni uslovi. Bila je to Titova završna poruka (Borba, 18. 1. 1954. s. 1.). Takvo stajalište je bilo jasno objašnjeno u partijskom programu, gde se tvrdilo da je neposredna demokratija i potpuno odustajanje od vodeće uloge partije moguće samo kada se prevaziđu svi „društveni antagonizmi”. S obzirom na to da nosioci tih antagonizama još nisu bili savladani, radnička klasa „ne može se odreći oružja svoje klasne borbe, diktature proleterijata i rukovodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije” (Program SKJ, 1980, 233).

U većini socijalističkih država Istočne i Centralne Evrope, negativne posledice postaljinističke tranzicije bile su ublažene različitim metodama, ali se gotovo uvek naglašavala nepromenjena i dominantna uloga partije u društvu. U Bugarskoj, Rumuniji i Istočnoj Nemačkoj, bilo je odbijeno svako razmatranje „staljinističkog

nasleđa”, a samim tim i odgovornosti partijske elite za njihovu ulogu u represiji, zloupotrebama i lošim političkim odlukama. U Poljskoj su velike nade u Gomulkin pravac bile razočarane oštrim stavom prema liberalnijim frakcijama unutar partije, dok je Mađarska, pod vodstvom Janoša Kadara, uložila napore u ekonomskoj transformaciji, ali bez eksperimentisanja sa političkim sistemom (Connelly, 2020, 590–621; Berend, 2002, 189–191). U susretu s prvim ozbiljnim naznakama unutrašnje krize, kao što su štrajkovi u Trbovlju 1958. i privredna kriza 1961. godine, jugoslovenski partijski vrh je pozvao na očuvanje „revolucionarnih tekovina”, „jedinstvo misli i akcije” i suzbijanje „destruktivnog revizionizma”. Josip Broz Tito je javno govorio da su teškoće rezultat „subjektivnih faktora” i napuštanja „rukovodeće uloge Partije” od strane jugoslovenskih komunista, a VI kongres Partije postajao je sve više optuživan za nepopravljivu štetu partijskom monolitizmu (AJ, 507, SKJ, III/89). U međuvremenu, Moskva je podržavala konzervativni pristup jugoslovenskih komunista, posebno Tita, u suočavanju s krizom, jer su ponuđena rešenja bila u skladu sa sovjetskim razumevanjem političkog sistema (Žarković, 2017). Tokom druge faze normalizacije odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, sovjetsko rukovodstvo je nezvanično stavljalo do znanja jugoslovenskim komunistima da se očekuje da se sporni delovi Ljubljanskog partijskog programa promene u skoroj budućnosti (DA MSPRS, 1965, SSSR, f-158, br. 446572). Iako su postojali primeri stagnacije i krize u socijalističkim državama, oni nisu vodili povratku na stare prakse iz Staljinovog vremena. Transformacija u Jugoslaviji, zajedno sa „novim kursom” u Sovjetskom Savezu i procesima „destaljinizacije” u Istočnoj Evropi, stvorila je drugačiji ambijent u kojem su se očekivanja za reformama zasnivala na postignutim promenama iz 1950-ih. Povratak na staro nije bio moguć, ali je osmišljavanje novih rešenja zahtevalo potpunu ideološku samorefleksiju.

Realni ili demokratski socijalizam? Poslednja faza jugoslovensko-sovjetske polemike

„Mi znamo da naša nezavisna spoljna politika ne smije doći u pitanje, ali naša nezavisna spoljna politika ne smije ići na štetu socijalističkih zemalja i radničkog pokreta”, govorio je Josip Broz Tito na petom plenumu CK SKJ, 18. maja 1963 (AJ, 507, SKJ, II/23). Novi raskol u radničkom pokretu, između Pekinga i Moskve, opredelio je jugoslovenske komuniste bliže sovjetskoj strani. Revolucionarni radikalizam Mao Cedunga direktno je bio usmeren protiv načela miroljubive koegzistencije, koje je bilo važno načelo nesvrstanih zemalja u nastajanju, i kao takav bio je neprihvatljiv za jugoslovensku međunarodnu politiku (Stopić, 2022). Pored toga, teorije kineskih komunista smatrane su „dogmatskim” i „prostaljinističkim”, što je dodatno ojačalo odluku SKJ da se suprotstavi Kini na globalnom planu. Zajednička opredeljenost protiv „kineskog dogmatizma” ojačala je jugoslovensko-sovjetske veze i smirila polemičke tonove s obe strane. Čak su određene jugoslovenske državne i partijske strukture ulagale velike napore kako bi represivnim sredstvima sprečile svaku naznaku „antisovjetizma” (Sudski procesi protiv Milovana Đilasa 1962, i Mihajla Mihajlova 1965). Sve oštrije mere ideološke kontrole u Jugoslaviji bile su u skladu s trenutnom prevagom partijskih konzervativaca u SKJ,

koji su u susretu s novim problemima prizivali stare ideološke formule i za to imali presudnu podršku Josipa Broza Tita (Bešlin, 2022 178–190). Međutim, jugoslovensko društvo tokom 1960-ih pokazivalo je potrebu za drugačijim rešenjima, kako zbog iscrpljenosti perioda ekstenzivnog razvoja, tako i zbog posledica jugoslovenskog samoupravnog socijalizma, koji se suočio s daleko složenijim i dinamičnijim društvenim realnostima nego što je to bio slučaj u prvoj posleratnoj deceniji. Osuda „kineskog staljinizma”, uz sve izraženije javne debate o optimalnim rešenjima za poteškoće jugoslovenske privrede, otvorile su mogućnost za dalju afirmaciju ideja socijalističke (samoupravne) demokratije. Slično nekim državama u istočnom bloku, koje su pokušavale odagnati uzroke ekonomskog zaostajanja i stagnacije, zaključci takvih razmatranja često su doveli do pitanja o upotrebi političkog monopola vladajuće partije i mnogih zloupotreba (i nesposobnosti) partijske birokratije u suočavanju s povećanim društvenim zahtevima (Mazover, 2012, 296–300; Judt, 2010, 422–449). U Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu ti procesi su se razvijali na različite načine, što je vremenom dovelo do obnove i zaoštavanja polemičkih tonova između dve strane.

Veliki broj nerešenih društvenih pitanja, od kojih se posebno isticalo nazađovanje jugoslovenske privrede (inflacija, recesija i pad proizvodnje), pokrenulo je na različitim mestima, od partije do javnosti, debatu o novim sistemskim rešenjima. Jugoslovenski ekonomisti su na mnogim skupovima razmenjivali svoje stavove, a republičke medijske kuće su izveštavale o tim javnim raspravama (Rusinow, 1978, 120–126). Unutar Partije, kritike na račun zapostavljanja samoupravnih i demokratskih principa pojačale su se već na sastanku grupe SKJ za pretkongresnu aktivnost u februaru 1963. godine. Na tom sastanku mogle su se čuti tvrdnje da su u samoupravljanju napravljeni samo „skromni koraci” i da partijsko rukovodstvo „derogira Ustav”, a osnovni problem predstavlja „nedograđenost sistema”. Kako je Miha Marinko istakao na tom sastanku „komunisti moraju postati danas slobodna ličnost koja stvara i razmišlja i koja je sposobna da ustanovi objektivno stanje i traži uzroke za to i da naše način kako to da se prevaziđe” (AJ, 507, SKJ, II/24). Osnovne teze sa tog sastanka našle su svoj put na VIII kongresu SKJ, održanom 1964. godine, koji je naglasio jasnu reformsku crtu vladajuće politike i najavio promene u privrednoj sferi i nacionalnom pitanju. Kongres je prepoznao promenu jugoslovenske stvarnosti, postojanje regionalnih razlika i činjenicu da je Partija postala sve manje monolitna, a sve više mesto izražavanja različitih regionalnih, lokalnih i pojedinačnih interesa. Privredna reforma, koja je usledila naredne godine, bila je u skladu s kongresnim odlukama i predstavljala je pokušaj usklađivanja tržišnih principa privređivanja s debirokratizacijom donošenja odluka u ekonomskoj sferi (Rusinow, 1978, 163–179; Čalić, 2013, 280–286; Bešlin, 2022, 191–214).

U samo nekoliko godina, promenila se politička dijalektika u Jugoslaviji. Ranije zagovarani strogi centralizam u donošenju odluka ustupio je mesto razrađivanju teza o borbi protiv „etatizma” i „državnog socijalizma”. Oslobođanje od administrativno-birokratskog mešanja političkih faktora u društvenu proizvodnju postalo je imperativ. Iako su rezultati ovih reformi izazvali različite reakcije, ju-

goslovenski politički pejzaž postao je složen i heterogen, a reforme su otvorile prostor za promene i popularizaciju jugoslovenskog samoupravljanja. Pad Aleksandra Rankovića i njegove „grupe” 1966. godine simbolički je manifestovao trenutni poraz partijskih konzervativaca i omogućio dalji razvoj ideja drugačijih pravaca društvenih reformi. Pitanje zloupotreba organa državne bezbednosti i prisluškivanja predsednika Tita bilo je suštinski sporedno. Ranković je bio simbol otpora promena i politike koja je smatrana nespojivom s načelima demokratskog socijalizma. Njegovi politički oponenti u partiji, koji su činili raznoliku grupu s različitim motivima i interesima, predstavili su smenu borbom protiv „staljinističkih deformacija”, a Službu državne bezbednosti kao glavnog nosioca „konzervativne svesti” u svim glavnim političkim i društvenim institucijama u Jugoslaviji (Bešlin, 2022, 214–238). Politička optužnica protiv Rankovića bila je nadograđena spoljnopolitičkim opredeljenjima njegove „grupe”, koja su se navodno zalagala za konsekventniju politiku saradnje sa Sovjetskim Savezom i drugim socijalističkim državama. Tako je, iako u manjem intenzitetu, ponovno oživela sinteza ideološkog konzervativizma i sovjetskog modela iz 1948, s kojim je jugoslovenski socijalizam tada pravio jasnu demarkaciju.

Jedan od rezultata smene Aleksandra Rankovića na Brionskom plenumu bilo je formiranje posebne partijske Komisije za reorganizaciju SKJ, pod predsedavanjem novog sekretara partije, Mijalka Todorovića. Kako je sam Todorović istakao na početku rada komisije, zakljuci Brionskog plenuma su upućivali da je razvoj samoupravljanja i demokratizacija društva nemoguće bez reformisanja same Partije (Bešlin, 2022, 239–256). U sastavljanju Teza za reorganizaciju SKJ, članovi komisije su razrađivali sadržaje prethodnih partijskih dokumenata, čime su želeli da ozvaniče postojanje kontinuiteta reformske orijentacije u partiji i ojačaju svoju argumentaciju – VI kongres, Program SKJ, ustavne rasprave, privredna reforma, Brionski plenum. Ove teze su predočene Centralnom komitetu SKJ 1. jula 1967. godine i postale su sastavni deo budućih dokumenata IX kongresa. Mada sadržaj ovih rešenja nije nudilo nova radikalna tumačenja uloge Partije u poređenju s partijskim programom i prethodnim dokumentima, doneo je drugačiju interpretaciju njene uloge u datom istorijskom trenutku razvoja jugoslovenskog društva i pokušaja razrešenja pitanja koliko je demokratije zapravo bilo moguće u postojećem jednopartijskom sistemu. Zbog toga su teze na više mesta istakle „staru svest” partijskog rada, praksu nametanja stavova, gušenje kritike sa vrha i zapostavljanje jugoslovenske stvarnosti. S obzirom na to da se tokom vremena stvorila strogo centralizovana partijska hijerarhija, kao i lojalni državno-partijski aparat, namera autora teza bila je da se ta praksa transformiše u „modernu političku organizaciju” s demokratskim odlučivanjem i zastupanjem interesa radničke klase „snagom argumenata”. Takođe, naglašen je značaj drugih društveno-političkih organizacija koje bi uticale ne samo na „političko obrazovanje” njihovih članova već i na podsticanje veće participacije u javnom životu građana, glavnih aktera „neposredne demokratije”. Partija bi se obavezala na negovanje „demokratskih odnosa” unutar nje same, odustajanje od „mehaničkog jedinstva” i podsticanje slobodnije razmene mišljenja (AJ, 507,

SKJ, XXII-k1/1-8, Nacrt Teza o daljem razvoju i reorganizaciji SKJ). Iako teze nisu predviđale legalizaciju stavova suprotnih Partiji, negiranje demokratskog centralizma ili potpuno ukidanje njene uloge u društvu, afirmisale su osnovne principe demokratskog suočavanja različitih interesa u postojećim institucijama. Daleko važnija tvrdnja, koja je ponavljana na nekoliko mesta, bila je da nereformisana Partija „staljinističkog tipa” predstavlja kočnicu razvoju celokupnog društva. Time je predložena reformrska agenda postala značajno važna za buduće razmišljanje o politici i potencijalnim sistemskim promenama u Jugoslaviji.

Sve odluke Brionskog plenuma, kao i podrška novoj fazi privredne i društvene reforme, naišle su na negativan prijem u Sovjetskom Savezu. Razlozi za oponiranje jugoslovenskim reformama u tom trenutku bili su dvostruki. Nakon pada Nikite Hruščova u oktobru 1964, novo sovjetsko partijsko rukovodstvo sa Leonidom Brežnjevim na čelu preduzelo je niz mera usmerenih ka „dehruščevizaciji” sistema, korekciji svih mera koje su smatrane opasnošću za političku stabilnost sovjetskog društva (Sandle, 1999, 253–258; Crump, 2013; Schattenberg, 2021). Nova teoretska koncepcija razvijenog (realnog) socijalizma, koja je obeležila period Brežnjeva na vlasti, bila je suštinski konzervativna. Ona je glorifikovala postojeći socijalistički sistem i težila stvaranju intenzivnog, uravnoteženog i efikasnog razvoja unutar zadanog institucionalnog okvira. Osnovni cilj ovakvog pristupa bilo je očuvanje partijske političke hegemonije, čija je intervencionistička uloga ostala ključna, ovaj put uz pomoć naučnih dostignuća nove tehničke revolucije. Način rada Partije, zasnovan na odanoj i nepromenljivoj partijskoj birokratiji, ostao je veran centralističkim metodama i odbrani sopstvenih pozicija (Sandle, 1999, 261–263). Javna proklamacija ideja „realnog” (razvijenog) socijalizma desila se na XXIV kongresu KPSS 1971, ali su jugoslovenski izveštaji prepoznali konzervativnu genezu njenog sadržaja od XXIII kongresa 1966, upravo u trenutku najakutnijih jugoslovenskih reformi. Osim toga, uočena je strategija „opreznih rešenja”, bez radikalnih mera u sprovođenju demokratizacije ili inovacija u ideološkim pitanjima (DA MSPRS, PA, 1966, SSSR, f-161, br. 410593). Partija je ostala vodeća snaga, a oštri kurs na polju kulture i umetnosti dobio je opštu podršku Kongresa. Državni sekretarijat za spoljne poslove (DSIP) i njegovi čelni ljudi ocenjivali su Sovjetski Savez kao vodeću „konzervativnu silu”, zbog čega zvanični Beograd nije bio iznenađen početkom sovjetskog pritiska i neslaganja sa promenama u jugoslovenskoj privredi i partiji tokom 1965–1966 (Žarković, 2021). Fokus sovjetske kritike bio je upravo na reformi SKJ, gde je bila izražena najveća zabrinutost od strane visoko pozicioniranih predstavnika KPSS. Početkom marta 1967. sovjetski list *Pravda* je započeo seriju članaka o ulozi partije i države u socijalizmu, s težnjom da se sovjetsko iskustvo i praksa nametnu kao jedini ispravni put. Glavna oštrica tih članaka bila je usmerena protiv jugoslovenske koncepcije, osporavajući njenu demokratsku suštinu, uz odbranu komandne uloge i metoda rukovođenja partijom. Jugoslovenska analiza Pravdinih članaka zaključila je da je suština njenih tvrdnji zapravo rezultat utiska sovjetskog rukovodstva „da u SKJ postoje neslaganja u pogledu puteva daljeg razvoja u Jugoslaviji i da to omogućuje vršenje pritiska” (DA MSPRS, PA, 1967, SSSR, f-144, br.48488). Kao

neformalni odgovor na pisanje Pravde, časopis Praxis je objavio izlaganje filozofa Predraga Vranickog, pod istim naslovom, „Država i partija u socijalizmu”. U svom tekstu Vranicki je jasno podvukao stav da svaka komunistička partija koje zapos-tavi proces samoupravljanja, nužno utiče na razvoj etatističkih odnosa, produbljuje rasep u društvu, i izrazito „sputava zamah i sužava neposrednu akciju i kreativnost društvenih snaga.” Osnovno pitanje savremenog „istorijskog vremena”, kako je istakao Vranicki, bilo je pretvoriti partiju „od dosadašnje vladajuće političke snage i njene organizacije kao obične transmisije, u intelektualno-idejno i organizaciono sposobnog predvodnika naznačenog samoupravnog procesa” (Vranicki, 1967, 648).

Drugi razlog oponiranja jugoslovenskoj reformi bio je povezan sa sovjetskom strategijom u radničkom pokretu, odnosno istočnom bloku, gde su se intenzivirali naponi Kremlja ka ideološkoj homogenizaciji svih članica, uz centralnu (i nadzornu) ulogu KPSS. Pomenuti martovski članci Pravde imali su za cilj da pruže otpor demokratskim tendencijama u drugim socijalističkim zemljama i da teoretskom polemikom odbrane sovjetski model „komandne uloge” partije, kako bi se lakše obezbedila kontrola pravca i stepena promena u istočnoevropskim partijama, odnosno pravca čitavog socijalističkog razvoja u tim zemljama. Pojavljivanje čehoslovačkog reformskog programa 1968. godine, poznatog kao *Praško proleće*, dodatno je zaoštrilo polemiku između jugoslovenskih i sovjetskih teza. *Akcioni program čehoslovačkih komunista* iz aprila 1968. godine izneo je ideju o usklađivanju čehoslovačkog puta u socijalizam sa demokratskim tradicijama zemlje, kritikujući „administrativno-birokratski sistem” i stvarajući uslove za humanističku verziju socijalizma. Slično jugoslovenskim komunistima, čehoslovačka Komunistička partija sa Aleksandrom Dubčekom na čelu uspostavila je jasnu ideološku demarkaciju u odnosu na preovlađujući centralistički (sovjetski) model (Kolář, 2017; Williams, 1997). Oni su se pozvali na odluke XX kongresa KPSS, kao začetnika „socijalističke demokratije”, te su kritikovali svaki metod vlasti koji guši slobodnu inicijativu, bilo da se radi o komunistima ili nekomunistima. *Akcioni program* je tvrdio da su „metode revolucionarne diktature izrokrenute u birokratiju i postale smetnja napretku u svim sferama života u Čehoslovačkoj” (The action programme of the Czechoslovak Communist Party, 1970). Kritika birokratskog i „sektaškog” pristupa partije u Čehoslovačkoj bila je bliska jugoslovenskim tezama, kao i zalaganje za unutarpartijsku demokratiju, slobodnu kritiku i suprotstavljanje srastanju državnih i partijskih organa. Partija je i dalje imala vodeću ulogu kao avangarda socijalističkog društva, ali ovog puta bile su predložene drugačije metode „ubeđivanja” i delovanja, koje su sveukupno činile napore za zadovoljenje „različitih interesa, koji neće ugroziti perspektivu interesa društva u celini” (The action programme of the Czechoslovak Communist Party, 1970). Događaji u Čehoslovačkoj su za jugoslovenske komuniste predstavljali pozitivnu evoluciju socijalističkih država i progresivna kretanja, dok su ih Moskva, zajedno sa većinom ostalih „bratskih” partija, smatrali opasnim korakom ka kontrarevoluciji i ideološkom revizionizmu.

Ostvarenje reformskih zamisli čehoslovačkih komunista nasilno je onemogućeno vojnom intervencijom trupa Varšavskog pakta 21. avgusta 1968. Ova intervencija je kasnije pravdana „internacionalnim obavezama” partija učesnica, posebno doktrinom „ograničenog suvereniteta” iz Moskve (Quimet, 2003). Pod pritiskom okupacije, čehoslovačko partijsko rukovodstvo je odstupilo, a sa njim su nestali i glavni reformski programski ciljevi. Sa druge strane, jugoslovenski državno-partijski vrh jasno je osudio vojnu intervenciju i otvorio novu javnu polemiku sa Sovjetskim Savezom. Kao i u prethodnim slučajevima suočavanja, jugoslovenska partija je tumačila sovjetsku politiku kao posledicu sistema, prevladavanja „birokratskog etatizma” iznutra i blokovske hegemonističke (imperijalističke) politike spolja. U rezoluciji X sednice CK SKJ, koja je osudila sve glavne teze vojne intervencije, istaknute su glavne odlike jugoslovenskog pravca razvoja: samoupravljanje, neposredna socijalistička demokratija, nezavisnost zemlje, reorganizacija i demokratizacija Partije, te svaka borba protiv politike sile i hegemonizma u međunarodnim odnosima (AJ, 507, SKJ, II/35). Na taj način, Jugoslavija je čuvala svoju međunarodnu poziciju i održivost reformskih ideja iz sredine 1960-ih, koje su vojnom intervencijom bile ozbiljno dovedene u pitanje za čitav radnički pokret. Sovjetska kontraargumentacija polazila je od tradicionalnih teza antijugoslovenske kampanje, tvrdeći da je jugoslovenski ideološki revizionizam zaslužan za jednodušno svrstavanje SKJ uz „imperijalističku propagandu” osude politike SSSR (DA MSPRS, PA, 1968, SSSR, f-162, br. 433493). U *Pravdi* i drugim sovjetskim publikacijama objavljeno je veliki broj članaka koji su osporavali jugoslovensku reformu Partije, koja je bila viđena presudnim uzrokom političke nestabilnosti. Ti članci su isticali važnost uloge partije u lenjinističkoj teoriji i tvrdili da uz pomoć „desnih i levih oportunističkih”, međunarodni imperijalizam osporava rukovodeću ulogu Partije, koristeći parolu demokratizacije i liberalizma. U razmaku od godinu dana, jugoslovenska ambasada u Moskvi je zabeležila 40 negativnih članaka u različitim sovjetskim glasilima (DA MSPRS, PA, 1968, SSSR, f-175, br. 429276). Svi ti članci težili su istom cilju – potpuno diskreditovati „jugoslovenski model” socijalističkog razvoja i isticati sovjetski model kao jedino obavezujuće merilo ideološke pravovernosti.

Za razliku od prethodnih faza spora, jugoslovensko-sovjetska polemika posle 1968. godine je trajala najkraće. Postojalo je nekoliko okolnosti koje su uticale na takav tok događaja. Najpre, opšta međunarodna situacija u Evropi bila je uveliko usmerena na *detant*, odnosno na popuštanje napetosti između dve hladnoratovske strane. Zapadne države su prećutno priznale pravo Moskvi na slobodu intervencije u zonama njenih interesnih sfera, a sovjetska strana je to videla kao održavanje „političkog statusa quo” u Istočnoj i Centralnoj Evropi. Na taj način, nasilna promena jednog partijskog rukovodstva i njegove reformske agende bila je prihvaćena kao nešto što samo potvrđuje već postojeće stanje, slično podizanju Berlinskog zida. Jugoslavija je aktivno podržavala rezultate *detanta*, učestvujući u promovisanju organizacije Konferencije o evropskoj bezbednosti (KEBS). Iako je jugoslovenski partijski i državni vrh bio izričit u osudi vojne intervencije i novih doktrina, isto tako je više puta naglašavao potrebu da se u polemičkim odgovorima ne zaoštrava

situacija i ne vodi propaganda protiv Sovjetskog Saveza, te da se radi na postepenom smirivanju međusobnih odnosa. Postupno, kritička oštrica u jugoslovenskoj javnosti u vezi sa čehoslovačkom krizom je umirena Titovom tvrdnjom da Jugosloveni jednostavno ne mogu biti „veći Česi od Čeha”, što je značilo zvanično mirenje sa faktičkim promenama u Čehoslovačkoj nakon vojne intervencije (DA MSPRS, PA, 1969, SSSR, f-181, 432579, Dokumentacija o jugoslovensko-sovjetskim odnosima). Važno pitanje koje se postavljalo bilo je koliko su zacrtani ciljevi jugoslovenske privredne i društvene reforme bili ostvarivi u novom kontekstu posle 1968. godine. Junski studentski nemiri u Beogradu, zajedno sa nemirima na Kosovu krajem te godine, otvorili su pitanje karaktera „demokratskog socijalizma”, njegove otvorenosti i sposobnosti da se izbori sa rastućim zahtevima različitih društvenih aktera. Uz to, početak ustavnih amandmana, koji su menjali karakter jugoslovenske federacije, doveo je do obilja važnih tema i debata, koje su čekale svoj epilog. Kao što je Marko Nikezić naglasio na X sednici CK SKJ, „potrebna je jasnoća. Nas ne dele generacije, već odnos prema novom i starom društvu.” (AJ, 507, SKJ, II/35).

Novi uzlet kritičkog preispitivanja sovjetske politike posle Čehoslovačke omogućio je očuvanje i jačanje reformske agende jugoslovenskog socijalizma. U skladu sa tezama o reorganizaciji, Partija je morala dati prostora slobodnijim inicijativama građana, podržavati autonomni rad institucija, decentralizaciju odluka i demonopolizaciju mišljenja. Na IX kongresu SKJ, održanom od 11. do 15. marta 1969, svi reformski principi od perioda VIII kongresa su bili prihvaćeni, čime je liberalnija opcija u partiji bila na trenutak konsolidovana. Poseban naglasak je stavljen na novi ekonomski sistem, federalizaciju države (i partije) i demokratizaciju društva. Poruka sa ovog kongresa bila je namenjena i savremenoj levici, koja se nalazila u teškoj situaciji nakon gušenja *Praškog proleća*. Jugoslovenski komunisti su želeli podvući razliku u radničkom pokretu u odnosu na „dogmatizam, nasilje i hegemoniju” (Bešlin, 2022, 248–252). Isto tako, naklonjenost promenama u Partiji omogućila je značajne kadrovske promene, dolazak novih lidera na čelo republičkih CK-a, koji su bili spremni da zastupaju glavne reformske ideje u svom radu (Bešlin, Žarković, 2021, 793–794). Reformsko partijsko rukovodstvo u Srbiji, predvođeno predsednikom CK Markom Nikezićem i sekretarkom Latinkom Perović, izražavalo je političke vrednosti u duhu kritike državnog socijalizma, etničkog nacionalizma, neefikasnih institucija i praksi „staljinističke” partije. Većina negativnih karakteristika „starog sistema” bila je pripisana sovjetskom modelu („birokratsko-etastičkom sistemu”), sa kojim je često pravljen komparacija i ideološko razgraničavanje. U susretu sa sve prisutnijom krizom jugoslovenskog društva, koja je bila podstaknuta ustavnim promenama i unutarpartijskim sukobljavanjima, partijski vrh u Srbiji je insistirao na drugačijem političkom stilu unutar SKJ. Založili su se za autonomnost u svom radu, protivući se centralizovanom arbitriranju i zagovarajući dijalog sa političkim protivnicima. „SKJ ne može da bude lek za sve i da se preko njega i pomoću njega ne mogu rešavati svi oni propusti čitavog sistema”, istakao je Marko Nikezić na jednoj od sednica političkog aktiva Srbije (AS, CK SKS, god. 1968–1973, Izlaganja predsednika i sekretara; sastanci političkog aktiva, br.

kutije 93. „Stenografske beleške sa sastanka Političkog aktiva Srbije, 22. 3. 1971). Ovakvo zacrtanoj politici išla je u korist društvena klima, koja je uprkos bujanju nacionalizma, iskazivala potrebu za daljom evolucijom sistema. Čuveni tajni referat Nikite Hruščova sa XX kongresa KPSS bio je po prvi put publikovan u Jugoslaviji 1970. godine, pridružujući se drugim delima iz oblasti društvenih nauka, umetnosti i književnosti, koja su održavala kritičku distancu prema dogmatizmu, gušenju slobode i represiji (Hruščov, 1970).

Slom reformske politike u Jugoslaviji 1971/1972 bilo je prelomljen na dilemi odnosa partija i društvo, tj. nivelacijom političke i društvene krize uz pomoć vladajućeg autoritarizma. Otpor promenama išao je ruku pod ruku sa reformskom politikom, što je predstavljalo nasleđenu kontradiktornost tokom celog poststalinističkog perioda tranzicije. Partijski konzervativci su od samog početka bili skeptični prema predloženim reformskim tezama, naročito prema onima koje su, po njihovom mišljenju, oslabile moć Partije oduzimanjem revolucionarnih alatki vlasti. To je postalo izvesno već tokom suočavanja sa posledicama Praškog proleća, kada je deo jugoslovenskog partijskog vrha izražavao rezerve prema pojedinim potezima čehoslovačkih komunista, iako je načelno podržan suverenitet Čehoslovačke i pravo na sopstveni unutrašnji razvoj. Tokom zvanične posete Pragu, neposredno pre vojne intervencije, Josip Broz Tito je savetovao čehoslovačko rukovodstvo da bi svako promovisanje demokratije i za protivnike socijalizma značilo „dozvoliti kaos” (DA MSPRS, Strogo pov, 1968, f-v, br.132). Edvard Kardelj se mnogo konkretnije izrazio o toj temi na partijskoj sednici, gde je ocenio „čehoslovački primer» poučnim u vezi sa tolerancijom prema „progresivnoj inteligenciji”, zagovornicima „malograđanskog liberalizma” i predvorju reakcije (AJ, 507, SKJ, IV/69). Kako se kriza u Jugoslaviji počela manifestovati kroz javne primere neslaganja, polemika i političkih afera, argumentacija o negativnim posledicama teza slabljenja Partije i popuštanja „ostacima klasne borbe” postajala je sve učestalija među istaknutim partijskim i državnim zvaničnicima. U sličnim ideološkim obrazloženjima, njihova zabrinutost postala je slična sovjetskoj. Paralelno sa procesom normalizacije odnosa sa Beogradom posle Čehoslovačke, Moskva je putem različitih kanala komunikacije jasno stavljala do znanja ne samo da će nastaviti kritiku jugoslovenske reforme već i da planira da se opredeli za ideološki bliže opcije u jugoslovenskom partijskom rukovodstvu. Na XXIV kongresu KPSS u aprilu 1971. godine, gde je zvanično usvojena nova partijska linija „razvijenog (realnog) socijalizma”, podneseni referati su sadržavali kritiku „desnog revizionizma”, što se indirektno uvek odnosilo na jugoslovenski model razvoja. Jugoslovenski ambasador u Moskvi, Veljko Mićunović, konstatovao je da je kongres protekao u „ideološkoj isključivosti”, „idejnoj čistoti” i promovisanju „rukovodeće uloge KPSS”, a posebno je bilo naglašeno da učesnici žele „učvrstiti sovjetsko ‘pravo’ ne samo da nastave angažovanje i uticaj u Jugoslaviji, već i da ozvaniče sovjetsku politiku koja nameće Jugoslaviji zavisnost u odnosu na interese Sovjetskog Saveza i njegovog lagersa” (DA MSPRS, PA, 1971, SSSR, f-129, br. 414388). Nekoliko meseci nakon XXIV kongresa KPSS, zvanična poseta Leonida Brežnjeva Jugoslaviji ozvaničila je sporazumevanje između jugoslovenskog i

sovjetskog državno-partijskog rukovodstva o važnim obostranim interesima. Time je polemika između dve strane bila okončana. Jugoslovenski doprinos okončanju te polemike došao je u obliku promocije „revolucionarnog kursa” u SKJ, koji je sproveo čistku reformističkih komunista, pod geslom obnove snage Partije, zatvarajući tako krug dileme između realnog i demokratskog socijalizma (Bešlin, 2022, 442–456).

Epilog polemike: Partija kao udarna snaga socijalističkog razvitka

Osnovni principi jugoslovenskog samouprovanog socijalizma bili su iscrtavani više od dve decenije ideoloških sporenja sa Sovjetskim Savezom. Upustiti se u promišljanje ideje demokratskog socijalizma značilo je biti spreman osporiti sovjetski hegemonistički model razvoja. Autonomni razvoj socijalističkog sistema, oslobođen stranog mešanja i tutorstva, bio je izazov u posleratnom sistemu Hladnog rata. Upravo zbog toga, jugoslovensko-sovjetska polemika je značila, koliko za unutrašnji razvoj Jugoslavije, toliko i za doprinos široj posleratnoj debati o načinima postizanja modernizacije, naročito na leviци. Ako je mogla Jugoslavija, zašto ne bi i ostale socijalističke države, pitali su se mnogi istočnoevropski komunisti, ali i vođstva zapadnoevropskih komunističkih partija (Bešlin, Žarković, Milošević, 2022, 1037–1054). Obe strane u sovjetsko-jugoslovenskom idejno-političkom sporu, smatrale su se dovoljno upućenim u klasike marksizma–lenjinizma, da su bile u stanju da zamisle sistemski rešenja izvan okvira krutih ideoloških normi u vreme Staljina, zbog čega su njihova polemika i problemi, koji su nastali, bili sastavni deo postaljinističke tranzicije u realnostima novog posleratnog razvoja.

Polemika sa sovjetskim tezama imala je za jugoslovenske komuniste ključni značaj u očuvanju ideje vanblokovskog modela razvoja, zasnovanog na prilagođavanju postojećim tradicijama i političkom kulturom prostora na kome se odvijao. Međutim, to nije značilo da je jugoslovensko društvo bilo imuno na promene u međunarodnim odnosima ili u radničkom pokretu. Naprotiv, primeri koje smo izneli potvrđuju da je međunarodni kontekst, sa svojom zaoštrenošću ili popustljivošću u hladnoratovskim disputima, igrao ključnu ulogu u intenzitetu jugoslovensko-sovjetske polemike. Ovo je posebno bilo vidljivo nakon nasilnog gušenja Praškog proleća, kada su se iscrtale jasne granice za realizaciju „demokratskog socijalizma” unutar radničkog pokreta. Sovjetska partija nikada nije odustala od pritiska i podređivanja drugih partija svom modelu razvoja, poistovećujući ideju „proleterskog internacionalizma” sa interesima same sovjetske države. Na taj način svako suprotstavljanje „jugoslovenskom revizionizmu”, poslužilo je ideološkoj homogenizaciji članica istočnog bloka tokom celog perioda sporenja. Istovremeno, ideološko suprotstavljanje „jugoslovenskim revizionistima” postavljalo je ograničanja u sovjetskim formulama demokratizacije, naročito na pitanjima uloge Partije, decentralizacije vlasti ili tržišnih mehanizama privrede.

Ideje demokratskog socijalizma, koje su bile afirmisane tokom procesa „destaljinizacije”, značile su, između ostalog, transformaciju autoritarnog modela

vlasti i promovisanje drugačije uloge i organizacije vladajuće Partije. Glavna vododielnica između reformskog i konzervativnog bio je Staljinov sistem vlasti, kvalifikovan kao „etatištičko-birokratski” sistem, ili najkraće „staljinizam”. Za razliku od sovjetskih reformskih rešenja, koja su najviše bile naglašena u vreme Nikite Hruščova, jugoslovenske teze su predviđale potpunu transformaciju Partije, postepeno napuštanje njene rukovodeće uloge i autoritarnih tendencija, kako unutar samog partijskog aparata, tako i unutar društva, gde je bila očuvana uloga važnog aktera socijalističkog društvenog razvoja. Jugoslovenske reformske teze bile su podržane nizom partijskih dokumenata i predstavljale su neizostavan deo jugoslovenskog modela razvoja. Međutim, iz perspektive novog sovjetskog teoretskog koncepta razvijenog (realnog) socijalizma u vreme Leonida Brežnjeva, jugoslovenski primer je bio istaknut kao ideološki sporan, okarakterisan kao uzročnik političke nestabilnosti i predvorje kontrarevolucije. Sovjetska kritika je očekivala promenu programskih ciljeva jugoslovenskih komunista, pretpostavljajući je uspostavljanju normalnih odnosa između dve države i partije.

Iako su sovjetski elementi pritiska na Jugoslaviju često bili primetni kroz politiku „meke moći”, ključni politički akteri u vrhu jugoslovenske partije došli su, na svoj način, do zaključaka sličnih sovjetskoj kritici, posebno kada je reč o konstituisanju načela „neposredne demokratije” i drugačije uloge partije u društvu. U susretu sa mnogim manifestacijama jugoslovenske krize, politička stabilnost je bila postignuta kroz primenu autoritarnog modela vlasti, zaobilazeći ključne reformske principe kao što su autonomnost institucija, slobodna društvena kritika, intelektualni angažman ili demonopolizacija partijske vlasti. Smena reformski opredeljenog hrvatskog i srpskog partijskog rukovodstva 1971. i 1972. godine bila je ideološki formulisana u tezama stroge lenjinističke revolucionarne partije. Ideja monolitne i idejno homogene partije, oslobođene frakcija i „liberalističkih skretanja”, promovisana je kao glavna formula jedinstva jugoslovenske države i održivosti socijalističkih društvenih odnosa. Na ovaj način, razvojni put jugoslovenskog i sovjetskog socijalizma više se nije odvijao stranputicama, koje su nastale usled ideoloških polemika, već je primenjivao slične obrasce društvenog razvoja, u kojima je princip autoritarnog sistema odnosio odlučujuću prevagu. Za jugoslovenske komuniste, ideali „demokratskog socijalizma” ostali su sastavni deo željene društvene transformacije, ali odložene do postizanja potpune političke stabilnosti. Nove ideje dekonstrukcije autoritarnog modela razvoja, koje su pokušale da legalizuju postojeću društvenu pluralnost, pojavile su se u Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji u drugoj polovini 1980-ih godina, ali ovog puta u drugačijim političkim i društvenim okolnostima, koje su bile nepovoljne po opstanak samog socijalističkog sistema.

REFERENCES:

Arhiv Jugoslavije (AJ)

Fond Saveza komunista Jugoslavije, SKJ, 507.

Kabinet Predsednika Republike, KPR, 837.

Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DA MSPRS)

Fond Politička Arhiva, SSSR.

Fond Strogo poverljivo.

Državni arhiv Srbije (DAS)

Fond Saveza komunista Srbije (SKS).

Wilson Center's Cold War International History Project (CWIHP)

„Central Committee Plenum of the CPSU Ninth Session, Evening 9 July 1955,” July 09, 1955, History and Public Policy Program Digital Archive, TsKhSD, f.2, op.1, d.173, ll.1–11. Translated by Benjamin Aldrich -Moodie <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117088>

Baberowski, J. (2017). „Nikita Khrushchev and De-Stalinization in the Soviet Union”. in: *The Cambridge History of Communism*, vol. II, ed. Norman Naimark, Silvio Pons, Sophie Quinn-Judge. Cambridge University Press, 113–139.

Banac, I. (1990). *Sa Staljinom protiv Tita*. Globus.

Bešlin, M. (2011). Odnosi Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1968: između nužnosti saradnje i principa slobode. *Istraživanja*, br. 22, 351–368.

Bešlin, M, Samardžić, M. (2017). Soviet-Yugoslav reconciliation as a basis for understanding Tito's role in the Hungarian Revolution of 1956. *Limes plus*, Vol. XIV, No. 1, 91-105.

Bešlin, M. (2019). Usvajanje Programa SKJ 1958. i reformske tendencije u jugoslovenskom društvu i partiji, u: *Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate. Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi*, ur. Igor Duda, Srednja Europa / Filozofski fakultet u Puli. 11–33.

Bešlin, M, Žarković, P. (2021). Srpski liberali i Hrvatsko proljeće: hrvatsko-srpski odnosi i novi koncepti Jugoslavije krajem 1960-ih i početkom 1970-ih. *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, 791–821.

Bešlin, M, Žarković, P, Milošević, S. (2022). The Third Road Policy: Eurocommunism and Its Yugoslav Assessment”. *Philosophy and Society* 33 (4), 1037–1054.

Bešlin, M. (2022). *Ideja moderne Srbije u socijalističkoj Jugoslaviji*. Akademski knjiga.

Berend, I. (2002), *Centralna i Istočna Evropa, 1944–1993: zaobilazni put od periferije do periferije*. CID.

Borba komunista za socijalističku demokratiju, 1952. Beograd.

Bogetić, D. (2006). *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*. Institut za savremenu istoriju u Beogradu.

Broz, J. Naš Savez komunista je monolitna stijena koju ne može razbiti nikakva sila. *Borba*, 18. 1. 1954.

Connelly, J (2020). *From peoples into nations: a history of Eastern Europe*. Princeton University Press.

Crump, T. (2013). *Brezhnev and the Decline of the Soviet Union*. Routledge.

Đilas, M. Savez ili partija. *Borba*. 4. 1. 1954.

Đukić, S. (1990). *Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*. Filip Višnjić.

Filtzer, D. (1993). *The Khrushchev Era*. Macmillan Education UK.

Golubović, V. (1985). *S Marxom protiv Staljina*. Globus.

Golubović, Z. (1982). *Staljinizam i socijalizam*. Filozofsko društvo Srbije.

Hruščov, N. (1970). *Tajni referat*. Stvarnost

Jakovina, T. (2011). *Treća strana Hladnog rata*. Faktura.

Jugoslovensko – sovjetski odnosi 1945–1956. (2010). Zbornik dokumenata (priređili Lj. Dimić, M. Milošević, Đ. Borozan...). Arhiv Jugoslavije.

Kolář, P. (2017). Post-Stalinist Reformism and the Prague Spring, in: : *The Cam-*

bridge History of Communism, vol. II, ed. Norman Naimark, Silvio Pons, Sophie Quinn-Judge. Cambridge University Press, 170–196.

Kovačević, B. (2006). *Đilas, heroj. – antiheroj. Pobjeda.*

Mazower, M. (2012). *Mračni kontinent: Evropa u XX veku.* Arhipelag.

Miletić, V. M. (2022). *Saradnik, protivnik, neprijatelj. Idejno-politička delatnost Milovana Đilasa 1945–1954.* Institut za noviju istoriju Srbije u Beogradu.

Program SKJ, 1980. Beograd.

Quimet, M. (2003). *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*, The University of North Carolina Press.

Rajak, S. (2011). *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957.* Routledge.

Rusinow, D. (1978). *The Yugoslav experiment 1948–1974.* University of California Press.

Sandle, M. (1999). *A Short History of Soviet Socialism.* UCL Press.

Schattenberg, S. (2021). *Brezhnev: The Making of a Statesman.* I. B. Tauris.

Statement of 81 Communist and Workers Parties Meeting in Moscow, USSR, 1960. New Century Publishers, 1961.

Stanić, V. (2008). *Milovan Đilas 1953/54 – između revolucije i slobode, Tokovi istorije*, 3/2008, 251–278.

Stopić, Z. (2022). *Revolucionari, revizionisti, dogmatičari, pseta i luđaci. Kina i Jugoslavija od 1948. do 1971.* Srednja Europa.

Taubman, W. (2004). *Khruchchev: The Man and His Era.* W. W. Norton & Company.

The action programme of the Czechoslovak Communist Party, Prague, April 1968, Bertrand Russell Peace Foundation, Nottingham, 1970.

Tripković, Đ. (2013). *Jugoslavija – SSSR: 1956–1971.* Institut za savremenu istoriju.

Vindakijević, I. (2018). *Od Oktobra do otpora.* Fraktura.

Vranicki, P. (1967). *Država i partija u socijalizmu. Praxis*, 5–6, 643–650.

Zubok, V. (2007). *A Failed Empire – The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev.* The University of North Carolina Press.

Zubok, V., Pleshakov, C. (1996). *Inside the Kremlin's Cold War: From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press.

Žanin-Čalić, M. (2013). *Istorija Jugoslavije u XX veku*. Klio.

Žarković, P. (2017). Sipovska koncepcija jugoslovenske spoljne politike: DSIP u centru unutarpartijskih sporenja. *Tokovi istorije* 1/2017, 97–121.

Žarković, P. (2021). *Marko Nikezić i jugoslovenska spoljna politika 1952–1972*. Doktorska disertacija u rukopisu. Filozofski fakultet u Beogradu.

Životić, A. (2015). *Jugoslovensko-sovjetske vojne suprotnosti*. Arhipelag.

Williams, K. (1997). *The Prague Spring and its Aftermath- Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge.